

TÜRKLERDE BOZKIR KÜLTÜRÜ VE BU KÜLTÜRÜN GÜNÜMÜZE ÇEVRESEL ETKİLERİ

Hülya SAVRAN*

Öz: Atın ehlileştirilmesi ve demirin işlenmesi, pek çok bilim adamının kabul ettiği gibi atalarımıza atfedilen önemli medeniyet basamaklarındandır. Bu iki medeniyet olgusu, insanlığı yiyecek toplayıcılığı ve hayvan avcılığından öte bir konuma getiren atlı-çoban kültürünün oluşmasını sağlamıştır. Atı ehlileştirmek ve hayvan beslemek, kültür tarihini ekonomik açıdan etkilemiştir. Geniş bozkırlarda, insanları ve hayvanları idare etmek, yerleşik hayattakilerden farklı olarak atalarımıza teşkilatçılık yeteneği de kazandırmıştır.

Yaz ve kış, sürekli hareket halinde olan bu insanlar için bu coğrafya, yukarıdaki gökyüzü ile birlikte geniş düzlüklerden oluşmaktadır. Bu arazi, yani dünya, besledikleri hayvanlar için zengin otlaklardır ve tarıma elverişli değildir.

Çevrelerine karşı geliştirdikleri bu temel bilinç ve inançları doğrultusunda, tekrar gelebilecekleri bu geniş düzlüklerde onların geride bıraktıkları atıklar, o yüzyıllar için ancak organik atıklar olabileceğinden hava, iklim ve toprak şartlarının etkisiyle çoktan yok olacaktırlar ve geride çöp sıfatında bir şey kalmayacaktır. Hava, iklim ve toprağın sunduğu bu olağanüstü imkân, atalarımızı çöp dağlarından kurtarmıştır.

Çöpten bu kadar kolay kurtulabilme algısı, genlerimize işleyen bu bozkır ruhuyla birlikte bugün Anadolu'da yerleşik hayata geçmiş bizleri nasıl etkilemiştir? Bugün ruh aynı ama yer ve zaman çok farklıdır. Artık İç Asya'daki geniş bozkırlar yok; üstelik sanayileşme sonucu ortaya çıkan ürünler ve bunların, asla toprakta yok olmayan kalıntılarıyla baş başayız. Biz, geçmişten gelen alışkanlıklarla bu kalıntıları çok kolay çevremize atıyoruz ve bunların, bizim müdahalemiz olmadan doğada yok olacağını sanıyoruz. Bu durum, düünden bu güne atalarımızdan bize miras kalan bu bozkır kültürünün, bizim yaşadığımız yeni yerlere ve yeni zamanlara ayak uyduramamamızdan kaynaklanan olumsuz etkisinden başka bir şey değildir.

Anahtar Kelimeler: bozkır kültürü, atlı göçebelik, çevresel etki, çöp.

The Steppe Culture In Turks And The Environmental Impact Of This Culture To The Present

Abstract: The tame of the horse and the wrought of iron, as many scientists have acknowledged, are among the important civilizational steps attributed to our ancestors. These two civilization phenomena have led to the creation of an equestrian-shepherd culture that brings humanity beyond food-gathering and animal hunting. These civilization phenomena has also affected the cultural history economically. In large steppes, managing people and animals, as opposed to resident life, has also given our ancestors the ability of organizing.

Summer and winter, for those people who are constantly on the move, this geography consists of large plains along with the overlying sky. This land, the world, "yer-sub", are rich pastures for the animals they feed and are not suitable for agriculture. Turning the

* Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir / TÜRKİYE. E-posta: hsavran@balikesir.edu.tr. ORCID-No: 0000-0002-5988-1602.

lands in this structure to agriculture would be a murder both for that geography and for the nature of the world, and our ancestors were aware of this.

In line with these basic consciousness and beliefs they develop about their environment, the wastes left behind in these large plains where they can come again, will be lost due to the weather, climate and soil conditions as they may be only organic wastes for those centuries, and there will be nothing left behind as waste. This extraordinary opportunity, which has been offered by the weather, climate and land, saved our ancestors from the mountains of rubbish.

How has the perception of being able to get rid of the mountains of rubbish so easily, together with the spirit of this steppe which has entered our genes affected us that have been living in Anatolia today? Today the mood is the same but the place and time are very different. The wide steppes of Central Asia do not exist in this region. Moreover, there are products resulting from industrialization and the remnants of these products never disappear in the soil. We, with our old habits, throw these ruins in our environment very easily and we think that they will be lost in nature without our intervention. This is nothing more than the negative impact of this steppe culture that we inherited from our ancestors from past to today, arising from not being able to adapt to new places and times.

Keywords: *steppe culture, equestrian nomadism, environmental impact, rubbish.*

I. Türk Dilinde Çöp Kelimesi ve Türevleri

“Çöp” kelimesi Türkçe Sözlük (2011)’te “a. Far. çüb 1. Saman inceliğinde herhangi bir sap, dal veya tahta parçası. 2. Yararsız, pis veya zararlı olduğu için atılan ufak tefek şeylerin hepsi, gübür.” olarak verilmiştir (s. 566).

Eren (1999), kelimenin eski ve yeni pek çok Türk lehçesinde çeşitli türevleri ile kullanıldığına işaret ederek Türkçe Sözlük’te verilen Farsça kaynağın, tartışmaya açık olduğunu belirtir ve lehçelerdeki kullanımlarıyla birlikte kelimeyi açıklar: **çöp** ‘sap, dal veya tahta parçası; süprüntü’ ~ Tkm. *çöp* 1. küçük sap. 2. çöp. 3. çalı çırpı. Nog. *şöp* 1. bitki sapı. 2. çöp, süprüntü. Kklp. *şöp şar* ‘çöp’. Kzk. *şöp şar*. Şor. *şöp* ‘çöp’, Sag. *şöp* ‘çöp, süprüntü’. Krg. *çöp* ‘ot; kuru ot’: *çöp çar* ‘küçük ot döküntüsü; çöp, süprüntü’. Alt., Tel. *çöp* ‘çöp, süprüntü, çer çöp, çekirdek’. Tat.K. *çüp* ‘çöp’. Bşk. *süp*. Çuv. *süpë, şüp* ‘süprüntü, çöp’. Ortak Türkçede *çöp* ‘şarap tortusu; çöküntü, çöp’ olarak geçer. Eski Kıpçakçada *çöp* biçimi saklanmıştır. Eski ve yeni lehçelerde birçok türevi vardır. Uygurcada ‘Trübung’ olarak kullanılan *çöbik* biçimi *çöp* köküne *-(i)k* küçültme ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Bu türev Orta Türkçede *şöbik* ‘yemiş yenildikten sonra kalan döküntüsü’ olarak geçer (ç>ş). Anadolu Ağızlarında yünün kirli ve çöplü yerlerine verilen *çöpük* adı da *çöp*’ten türemedir. Ağızlarda *çöpük* yanında *çöpür* de vardır. Çağdaş lehçelerde *çöp* kökünden kalma bir türev daha vardır: Kzk. *şöbrö* ‘tortu, çöküntü’. Tat.K. *çüpre* ‘maya’. Bşk. *süpre*. Çuv. *şëprë* ‘maya’. Bu biçimler **çöprek*’ten gelmiş olmalıdır. Çağatayca *şöprek* ‘lie, levure, tartre’ biçimi **çöprek* türevini doğrulamaktadır. Macarcada ‘maya’ olarak kullanılan *seprö* biçimi eski bir Türk dilinden kalma bir alıntıdır (s.100). **çepel** 1. içinde sap, taş, toprak gibi yabancı madde bulunan tahıl. 2. çalı çırpı, çer çöp. 3. çamur, pislik. Ağızlarda *çöpel* 1. çöp. 2. İçinde sap, taş, toprak gibi yabancı madde bulunan tahıl olarak da kullanılır. Kıbrıs Ağzında *çöpel* ‘içinde yabancı madde bulunan tahıl.’ Anadolu Ağızlarında içinde yabancı madde bulunan tahıla *çeper* (<*çepel*) de denir. Eski kaynaklarda *çepel* olarak geçer. Türkiye Türkçesinde de kullanıldığı görülür. Ağızlarda *çepel*, *çöpel* şekli vardır (s. 85). **çerçi** köy köy dolaşarak alış verişi yapan satıcı. ~ Tkm. *cerçi* ‘küçük satıcı dükkânı’, <çert+çi. Eski kaynaklarda *çert aleti* ‘çerçi eşyası’ olarak geçer. Farsça *çärçi* biçiminin Türkçeden geçtiği anlaşılıyor. Türkçeden Kürtçeye *çerçi* ‘colporteur’ olarak

geçmiştir. Bulgarca *čerčija*, *čarčija* ve Sırpça *čerčija* biçimleri de Türkçeden alınmadır (s. 86). **çöpür** ‘keçi kılı’. Yerel ağızlarda yünün kirli ve çöplü yerlerine de *çöpür* denir. *Cöbür* biçimi de ‘çör çöp, toz, kir’ olarak kullanılır. ~ Tkm. *çöpür* ‘keçi kılı’, ~ OT *çöpür* ‘keçi kılı’. Eski Kıpçakçada da geçer. <çöp+(ü)r (s. 100).

‘çöp’ ve türevleri için benzer açıklamalarda bulunan Gülensoy (2011) da, kelimenin kökünü < ? *çö [-ço]-p kabul eder. *çök-* < *çö-k- fiiliyle karşılaştırılmasını ister. Türkiye Türkçesindeki türevlerini de verir: *çöp* + (*çatan* / *çü* / *leme* / *len-* / *lenme* / *lü* / *lük* / *süz*). And. Ağz. **çöpel** ‘çöp; küçük şey, parça’; **çüpür** ‘çöp’; **çöpük** ‘yünün kirli ve çöplü yerleri, işe yaramayan yün’. Tü. > Zaza. *çop*; *çopçi*; *çopçiyev* ‘çöpçülük’. **çöpez** çör çöp (s. 255).

Tietze (2002)’nin “çöp” için açıklamaları: ‘ince sap, dal veya tahta parçası’ < *çûb*, fakat ET. *çöb* ‘rüsüp, tortu’ ile karışmış. –İnceliği ve zayıflığıyla göze batan boyun, kol vs. –Menfi cümlede ‘çok küçük ve kıymetsiz bir şey. –Muhafaza edilmesi gerekmeyen değersiz veya zararlı ev idaresi artıklarının tümü’. *çöpçatan* ‘evlenmelerde aracılık eden kimse’. **çöp çör** ‘çör çöp’ < *çör çöp* tabirinin eski metinlerde geçen varyantı, fakat neden icabetti belli değildir. **çöpel** (And. Ağz.) ‘çöp, pasaklı, miskin’ < *çepel*; ‘çöp’ kelimesinin etkisiyle. **çöplen-** ‘türlü yiyeceklerden azar azar yemek (<çöp- [bir kümes hayvanı gibi yerlerdeki daneleri ve saman çöplerini birer birer gagalayarak yemek], ‘kendine açıktan ufak ufak çıkarlar sağlamak’. **çöplük** ‘çöplerin atıldığı yer, süprüntülük; ahır artıklarının atıldığı yer, gübrelik, bokluk, mezbele’. **çöpük** (And. Ağz.) ‘yünün kirli ve çöplü yerleri, işe yaramayan yün’. < Kürt. **çopik* [*çop* ‘çöp’ + *ik* küçültme eki]. **çör çöp** / **çer çöp** ‘çalı çırpı kırıntısı; süprüntü’ (s. 535-536).

Nişanyan (2010) “çöp” kelimesini iki maddede inceler: **çöp¹** [ETü] Kaş. *çöp* tortu, çökelti, telve // < ? And.Tk. **çög-lp* dibe inmek? -> *çök-* (Karşılaştır). TTü. *çölcek*, *çöl*, *çör*, *çörüntü* (tortu). **çöp²** Kaş. *çöp* çita, kebab şışı // ~ fa. / OFa *çöb* dal, değnek -> cop (s. 114).

Clauson (1972)’un “çöp”le ilgili açıklamaları: ‘başlangıçta tortu vb., daha genel olarak değersiz, çöp gibi bir şey’ ve dolayısıyla daha özel olarak ‘parçalanmak, saman parçaları, saman vb.’ Son anlamda bazı ses değişiklikleriyle; *çöbik* Uyg. *kalınçu çöb öd* ‘kalıntı ve çöküntü dönemi’ (Orijinal Çin. Metninde ‘biçimcilik döneminin sonu, çöküşün başlangıcı’). Hakaniye *çöb* ‘şarap çöküntüsü, herhangi bir şeyin kalıntısı; dolayısıyla nüfus artığı için *çöb çeb kişiler* kullanılır. *çöb* ‘erişte parçası’. Osm. *çöp* ‘çöp vb.’ (Farsça *çûb* ‘sopa’ ile bazen karışır.) (s. 309).

Kamus-ı Türkî’de geçen “çöp”le ilgili kelimeler: 1. Saman ve ot vesaire parçacığı. 2. Değnek ve tahta vesaire parçacığı. 3. Süprüntü. *çörçöp*: Öteberi süprüntülük şeyler, has u hâşâk. **çöplen-**: Kuş gibi cüz’î kırıntı yemek, cüz’î bir şeyle kanaat etmek. **çöplük**: 1. Süprüntü, süprüntüye müteallik şeyler. 2. Süprüntü atılan mahal, mezbele. **çör (çor)**: İnce çöp; *çörçöp*: çalı çırpı. *çörçöpten bir ev*: Çürük ve hafif keresteden (Şemseddin Sami 2010: 219-220).

Lügat-i Nâcî’de “çöp” için yalnızca; “**çöp** (Far.): Ağaç parçası, odun, sopa” açıklaması vardır (Muallim Naci 2009: 102).

“Çöp” ve türevleri, Türkiye Türkçesi gibi diğer günümüz Türk lehçelerinde de canlı bir kullanıma sahiptir. Örnek olarak; Azerbaycan Türkçesinde: **çöp** 1. Tahta, ağaç, saman vs. parçacıkları. 2. Vücudun bir tarafına batmış diken, ağaç kırıntısı vs. 3. Yemek borusuna saplanan kemik parçası, balık kemiği. 4. Bakt. Çöp şeklindeki mikrop, basil. *çöp atmag* Aynı cins şeyler arasından şanssız olarak birini almak. *eriyip*

çöpe dönmek Hastalık vs.den dolayı çok zayıflamak. **çöpegülen** Muzip, şakacı. **çöplük** Oldukça çok çöp (kaba ot kırıntısı, çöpü vs.) olan (tarla). **çöplük** Genelde yünlü şeylerin üzerinde yıpranmadan dolayı oluşan düğümler. **Çör-çöp** Kaba ot, ağaç, ot vs. kırıntısı, parçaları, çöp (Altaylı 1994: 213-214). Türkmen Türkçesinde: **çöp** 1. Çöp: *gözüme çöp düşdi* ‘gözüme çöp kaçtı’. 2. Odun, yakacak. 3. *Mec.* Ot. **çöple-** 1. Toplamak, yığmak. 2. Hepsini toplamak. 3. Tek tek seçip almak. 4. Yiyip bitirmek. **çöpleme** küçük ağaç ve dal parçaları. **çöplük** çöplük. **çöpür** keçi tüyü (Tekin vd. 1995: 126). Kazan Tatar Türkçesinde: **çüp** 1. Çöp. 2. Küçük parça. 3. Önemsiz, faydasız şey. *çüp-çar* ‘Lüzumsuz şeyler, çerçöp. *çüpke de sanama-* ‘Gereksiz bulmak, önemsiz saymak’. **çüp-** 1. Gaganın ucuyla tutup yemek. 2. Bir şeyi parçalayıp yıldıktan sonra yemek. 3. Saçılmış şeyleri toplayıp yemek. 4. Çer çöp toplamak. **çüplen-** Yemlenmek, gagayla yem bulmak. **çüplék** Çöplük. **çüprek** 1. Paçavra, bez parçası. 2. Gömlek. 3. Dokumadan dikilmiş şey (Öner 2009: 70). Kırgız Türkçesinde: **çöp** “ot, kuru ot” anlamındadır (Yudahin 1988: 283). Kazak Türkçesinde: **şöp** ‘çöp, ot’, **şöptesin** ‘otlak, otu bol olan yerler’, **şöptev** ‘yabani ottan arımak’, **şöpşek** ‘ağacın kuruyarak düşen ve kırılarak kuruyan ufak tefek budakları, çırpı’, **şöpşende** ‘ağzı boş durmamak, hiç durmadan bir şeyler söylemek veya yemek’ (Kenesbayoğlu vd. 1984: 315). Altay Türkçesinde: **çöp I** 1. Ot. 2. Çöp: *çöp ölöñ* çöplük. **çöp II** Son, etene, meşime, plasenta, çocuk yeri. **çöptö-** Çöp atmak (Baskakov, Toşçakova: 1999: 77). Yeni Uygur Türkçesinde: **çöp** 1. Ot, bitki. 2. Erişte. **çöplük** Çayrılık. **şöpük** Kabuk. *Alma şöpükliri* ‘elma kabukları’ (Necip 1995: 87, 381). **çub** 1. Süprüntü. 2. *çöp I* “yük hayvanlarının yediği ot”. 3. ET. *çöb* (Shaw 2014: 96).

Dîvânü Lugâti’t-Türk (Ercilasun, Akkoyunlu 2015)’te geçen “çöp” ve türevleri de kelimenin bugün kullanılan anlamlarıyla ilgili fikir verebilecek durumdadır: **çöp** şarabın tortusu ve her şeyin dibe çöken kısmı. Buradan, değersiz insanlar için *çöp çer kişiler* denir (s. 139). **çöp** tutmaç yemeğinin (çubuk halindeki) parçaları (s. 139). **çöp** her şeyin çöpü ve usaresi (s. 396). *üzüm çöpi* üzüm posası. *yag çöpi* yağ tortusu. *bor çöpi* şarap vb.nin tortusu (s. 396). **çöpre** eski elbise (s. 182). **çöpür** keçi kılı (s. 155). **çöpür çepür** eski ve döküntü eşya için de, birbiri ardısıra *çöpür çepür* denir (s. 156). **çöpürlen-** *çekü çöpürlendi* keçinin kılları çıktı (s. 311). **şöpik** yedikten sonra meyvenin atılan kısmı. ş, ç’den dönüşmüştür (s. 168).

Gülensoy (2011); Türkçe Sözlük’teki “<Fars. *çüb, çob*” açıklamasıyla ilgili olarak Eren (1999)’in “Farsçadan geldiği yolundaki açıklama tartışmaya açıktır.” ifadesine dikkat çeker ve Tietze (2002)’nin “< Kürt. *çöpik çop* ‘çöp’+ (*i*)k ‘küçültme eki’ açıklamasını haklı olarak şiddetle eleştirir. Kelimenin bizzat Türkçeden Kürtçeye geçtiğini belirten Gülensoy, Dîvânü Lugâti’t-Türk’te geçen şekilleri ve Türkçeye özgü olan +(I)k küçültme ekini buna tanık gösterir (s. 255).

“Çöp” kelimesi ve türevleri, Türk Dilinin hemen hemen bütün dönemlerinde karşımıza çıkmaktadır ve kelimeler, Türk Dilinin iletişimde olduğu pek çok dillere de geçmiştir.

II. Bozkır Kültürü ve Yaşamı

Atlı göçebe ve ondan gelişen savaşı çoban bozkır kültürünün nomad (göçebe) kültür içinden çıktığını belirten Menghin, bu kültürün, içinde Türklerin atalarının da bulunduğu Altaylı kavimler arasında oluştuğunu belirtir. Bu kültür içinde yer almasıyla Ural-Altay kavimleri, dünya kültür tarihini iki önemli konuda etkilemiştir. Birinci etkileri, hayvan yetiştirmeyi geliştirdikleri için ekonomik anlamda; ikinci etkileri de,

devlet kurma yetenekleri geliştiği için sosyal anlamda olmuştur. Schmidt'in de katıldığı bu görüşe göre, tarımla uğraşan kavimlerin büyük nehir çevrelerindeki yüksek kültürleri, ancak savaşçı çoban kavimlerin akınları dolayısıyla ortaya çıkabilmiştir. Dünyanın başka yerlerinde de nerede güçlü ve sürekli devlet kurulmuş ise, orada mutlaka hayvan yetiştiren unsurlar yer almaktadır. Araştırıldığında bu unsurların Ural-Altaylı kavimlerle ilgisi ya da onlarla etkileşim içinde oldukları görülür. Ural-Altay kavimlerinin devlet kurma yetenekleri gerçekte, onların hayvan yetiştirme özellikleriyle ilgili bir konudur. Büyük sürülerin idaresi ve bakımı, geniş düzlüklerde sürekli dolaşma, otlak ve mülk hukuku bakımından kaçınılması imkânsız çatışmalar, oymak teşkilatları, hayvan yetiştirici göçebelikle ilgili her şey, bir diğeri ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bunun doğal sonucu olarak bu kavimlerin görüş ufku genişlemiş; cesaret, oymağa bağlılık şuru, hükmetme gururu, teşkilatçılık yeteneği gibi özelliklerle devlet kurmaya yönelik vasıfları da gelişmiştir (Rasonyi 1988: 4-5).

Kafesoğlu da (1984) bozkır kültürünün Proto-Türklerle olan ilgisini, bir kültür çevresi olarak bozkırlar üzerine dikkat çeken W. Schmidt, O. Menghin, W. Koppers, F. Flor gibi kültür tarihçilerinin ortaya koyduğunu belirtir. Menghin'e göre merkezinde atın yer aldığı "savaşçı çobanlar" kültürü, bozkır sahası kültürlerinde özellikle Proto-Türkler için karakteristik olan en yüksek derecenin göstergesi olmuştur. Koppers de atın ehlileştirilmesini ve atlı çoban kültürünün ortaya çıkmasını proto-Türklerle bağlamıştır. Diğer kültürlerin aksine, en eski çağlardan beri Türklerin siyasi, dinî, ekonomik ve sosyal hayatında at, merkezî rol oynamıştır (s. 208).

At kadar demirin de Türklerin siyasi ve sosyal hayatında önemli olduğuna vurgu yapan Kafesoğlu (1984), bu iki unsurun, Türklerin atalarını diğer halklardan çok daha farklı bir dünya görüşüne ve yaşayış tarzına götürdüğünü açıklar. At ve demir, savaşçılık yeteneklerini geliştirerek onlara geniş otlaklar ve su alanları için mücadele imkânları vermiştir. Bu yaşam tarzı onlara, huzur ve güven içinde yaşamlarını sürdürebilmek için savaşmaktan çok aslında, herkes tarafından kabul edilebilir bir barış ortamını zorunlu kılmıştır. Bu da ancak "hukuk"la mümkün olabilmiş ve hukuk düşüncesi de "devlet" bilincini geliştirmiştir (s. 213).

Yaşamlarını bağladıkları hayvan sürüleri ile birlikte yaz ve kış, sürekli hareket halinde olan atalarımız için bu coğrafya, üzerini kaplayan mavi gökyüzü ile birlikte, alabildiğine uçsuz bucaksız düzlüklerden oluşmuştur. Ayak bastıkları "yer-su"; yani toprak, yani dünya, besledikleri hayvanlar için zengin otlaklara sahiptir ve tarıma elverişli değildir. İnce bir toprak tabakasına sahip bozkırlar, üzerinde yeşeren otlarla ancak hayvanlara otlak olabilmıştır. Çetin iklim ve coğrafya şartları altında kendileri ve sürüleri için yaşama tutunabildikleri bu düzlükler, atalarımız için karınlarını doyurabilmelerinin çok üstünde bir anlama ve değere sahip olmuştur. "Yer-su" olarak adlandırdıkları "yeryüzü" ya da "dünya" neredeyse inançlarının merkezinde yer alan "gök" kadar saygı görmüş ve kutsal sayılmıştır.

Eski Türkçede *yer-sub/v* ile *yer* kelimesinin farkına dikkat çeken Esin (2001), *yer-sub/v*'un terim olarak "yeryüzü"nü ifade ettiğini; belirli bir yere işaret etmek söz konusu olduğunda ise *yer* kelimesine başvurulduğunu kaydeder (s. 19).

Yer'i "dünya" ile karşılayan Roux (1994), Orhun Yazıtları'ndaki anlatımlarda da dünyanın, *gök* ile aynı zamanda yaratılan *yer* kelimesi olarak bulunduğu ve altta olanın *asra* kelimesiyle tanımlandığı, iki evrensel bölgeden biri olarak tarif edildiğine dikkat çeker. *Gök*'ün mavi olması gibi *dünya* da esmer, koyu ve yağızdır. *Asra*'nın öze

yani “yüksek” veya “yükselmış”ın; *yer*’in *tengri*’nin ve *yağız*’ın, *kök*’ün karşıtı olduğu ölçüde, dünyanın da göğün tamamlayıcısı olduğu sonucuna varılabilir; ayrıca doğal olarak yer insanlara çok daha yakındır. Buna göre, kesin olmamakla birlikte o çağlarda *dünya*, alt seviyede bir tanrı kabul edilmiştir (s. 109).

Esin (2004), Türklerin kozmolojiye bakış açılarını anlayabilmek için Çinlilerin eski Çu (MÖ 1050-249) diye adlandırdığı, Eberhard’ın Proto-Türk kabul ettiği boyun kültürünü anlamak gerektiğini önemle vurgular. Bu zengin kültürün pek çok unsuru hem Türklere, hem Çinlilere miras kalmıştır. Çu kültürünün temel kozmolojisi, evrenin bütün tezahürlerini iki ilkeye ve bu iki ilkenin birbiriyle ayrı oranlardaki karışımına indirgemıştır. *Gök*; Türkçede *yaruk* (ışık = parlak), Çince *yang* denen ilkenin en yüce yerini oluşturur. *Yir-sub* (yeryüzü ve orada akan sular) ise Türkçede *kararig*, Çince *yin* (karanlık, gölge) denilen ilkenin en yüce yeri kabul edilmiştir. *Yaruk* ilkesi en olgun haliyle göğün zirvesinde; güneşin zirvede görüldüğü, gün ortası yönünde; *kararig* ilkesinin en üst noktası ise yer sularının dibinde, Türkçede *tagdın* (dağ yönü) denen kuzey yönünde tezahür eder. Dağlar ve ağaçlar, göğün zirvesinden yer-su’nun dibine varan birer eksen olarak *gök* ile yer-su’yu birleştiren ibadet yeri ve karma *yaruk-kararig* simgeleri olmaktadır (s. 26). *Gök* ayını dağın tepesinde; *yer-su* ayını de dağın eteğinde bir koruda, daha sonraları bir ağaç dibinde yapılmıştır (s. 27). Köktürkler, “kara tanrı” *yağız yir*’e yani *yer-su*’ya da kurban kesmişlerdir. Nitekim fal kitabı “İrk Bitig”, bey olmak için *yer-su*’nun da *kut*’u gerektiğini anlatmaktadır (s. 32).

Evrenin bütün tezahürlerini *gök* ve *yir-sub*’un temsil ettiği birbirine zıt ama birbirini tamamlayan iki evrensel “nefes”ten oluşmuş kabul eden Proto-Türk ve Türklerin bu en eski kozmoloji sistemi, “*gök*” ve “*yer*”in temsil ettiği iki ilkeye dayandığı için ‘dikotomi (iki ilkeli sistem)’ adını almaktadır. Çinlilerin ve Türklerin kabul ettiği bu ikili sistemde, İran kültüründen farklı olarak bu iki ilkeye ahlaki bir anlam verilmemiştir. İran dinlerinde kabul edilen iki ilke birbirine düşmandır; biri iyiliği, ışığı; diğeri kötülüğü, karanlığı simgeler (Esin 2001: 19, 22).

Türk kozmoloji sisteminin, diğer toplumların kozmolojisinden farklı olduğuna dikkat çeken Ögel (1989), Türklerde *gök*’ün de *dünya*’nın bir parçası olarak kabul edildiğini belirtir. Aslında dünya da dahil bütün evren “kozmos” olarak adlandırılır. Çünkü; bütün evreni ve özellikle uzayı temsil eden “büyük kozmos (macro-cosmos)”; dünya ve yeryüzünü temsil eden “küçük kozmos (micro-cosmos)”tur (s. 140). Eski Türk inancında yerle *gök* arasında ayrılık ve mücadelenin olmadığını hatırlatan Ögel de, bu iki unsurun birbirini tamamlayan iki kutsal bütün olduğuna değinir. Türklerde bu her iki unsur, biri diğeri için gerekli olan iki bütünden ibarettir. *Gök*’ün “Tanrı”nın; *yer*’in de Şeytan”ın ülkesi olduğuna dair fikirler, Türk inançlarına sonradan girmiştir (s. 282).

Roux (1994), Türklerin ve Moğolların eski inançları üzerinde dururken *gök* ile *yer*’in burada, gerçek bir çift olarak görülme istendiğini savunsa da söz konusu anlayışın ancak bir ölçüde ve belki de yalnızca bazı toplumlar içinde geçerli olduğuna vurgu yapar. Bu çift fikri Kitanlarda belirgin şekilde ortaya konmaktadır; nitekim kozmolojilerinde de ‘erkil’ *gök*’ün eşi ‘dişil’ *yer*’dir. Hem Türkler hem Moğollar *gök* ile *yer* çiftinin varlığını kabul eder; ama *gök*’ün üstünlüğünü kabul ederler. Bütün bunlara rağmen yine de bu bilgiler, *yer*’i *gök*’ün eşiti, hele hele dişisi olarak değerlendirmek için yeterli nitelikte kanıtlar değildir. Yeryüzünün dişiliği ile ilgili hâkim inanç bir yana, günümüzdeki Buryatlarda olduğu gibi, onun erkiliği üzerinde ısrar eden toplumlar da mevcuttur (s.109- 110).

Yerin, toprak olarak (üzerindeki toprak katmanı ve yeraltıyla birlikte) üstlendiği en önemli değer, onun sonsuz üretkenlik kapasitesi olduğunu vurgulayan Eliada (2003), toprağın bu özelliğini “Bir ana tanrıça ya da bir bereket tanrıçası olmadan önce yer, bir *Tellus Mater*, yani *Ana*’dır.” diye açıklar. *Yeryüzü Ana*’ya karşı duyulan bu dinsel saygı pek çok topluluklarda, sabanla *Yeryüzü Ana*’nın bağırmı açmanın ya da üzerinde biten otları yolmanın günah olduğu fikrini doğurmuş ve bu nedenle yeryüzündeki pek çok topluluk ancak ‘göçebe tarımı’ uygulamıştır. Zamanla tarımsal tapınmalar, bitki ve hasat tanrıçası olarak “Ulu Tanrıça” figürünü daha da vurgulayarak geliştirmiş ve bunun sonucu olarak *Yeryüzü Ana* figürünün izleri giderek yok olmuştur (s. 248- 249).

Türk inançlarında ve mitolojilerinde de *Yer Ana* çok önemli bir rol üstlenmiştir. *Yeryüzünün* “ana” kabul edilmesiyle ilgili olarak Ögel (1989), Yakut Türklerini örnek göstererek günümüzde de onların yeri bir ana gibi gördüklerini ve ona *Yer-Anası* dediklerini hatırlatır. Hatta Yakut mitolojisinde insan ve hayvanlara süt veren *Gök-Anası* da vardır (s. 444).

Yer Ana, Türk mitolojisine dayalı dünya modelinde yeri yaratan, hayat veren ve koruyucu başlangıç gibi işlevlerle tanımlanarak “Ulu Ana, İlahi Ana ve Karı Nine” gibi adlarla anılır. O aynı zamanda bolluk ve bereketin koruyucusu ve *toprağın iyesi* olup doğanın başlangıcını ve yaratılışın nüvesini temsil eden mitolojik bir bütüncüdür. Bu inanç ve geleneklere göre yer, bütün parçalarının birbiriyle bağlı olduğu canlı bir varlıktır. Eski mitolojik geleneklerde de yer, kozmolojide kabul edilen şekliyle canlı olarak düşünülmüştür. Onun çeşitli şekillerde korunan dinî değeri de buradan gelmektedir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre ülkeyi koruyan ruh, dağ ve yer ruhudur. Oldukça geniş bir şekilde yayılan bu motif, çok eski olması dolayısıyla, en arkaik çizgilerini doğal haliyle ve ilk şekliyle koruyabilmiştir. *Yer Ana*, temelde yer ve toprakta şekil bulduğu için onun yaratıcı ve koruyucu işlevi de, yere ve toprağa, eskiden beri bitip tükenmeyen hayat gücü ve ölümsüzlüğün en yüce ifadesi olarak bakılmasından kaynaklanmaktadır (Beydili 2005: 611).

Orhun Yazıtları’ndan hareketle Roux (1994), yazıtlarda “kutsal” olarak tercüme edilen ama *yer* ‘dünya’ ile *yer sub* ‘dünya su’ arasında Kaşgarlı’nın belirttiğine göre ‘serbest bırakılan’ anlamına gelen *iduk/iduk* sözü ile tanımlanan farklı bir kavramın varlığına inanır. Her ne kadar bu terim “adanmış” hayvanlara, “mesut ve kutsal” olan her şeye uygulanırsa da aynı zamanda avlanmanın, balık tutmanın, ağaçları kesmenin vb. yasak olduğu bir yer veya yerlerin topluluğunu da ifade eder. Topraklar üzerinde “hâkim-sahip”ler veya “hâkim-ruhlar” olarak adlandırılan nesnelere yaşamaktadır. Bunlar Kaşgarlı tarafından “sahipler, asiller, tanrılar” olarak tanımlanan, Türkçedeki *idi/izik*, Moğol-Tunguzcadaki *ezen/ecen*’lere karşılık gelmektedir. Moğol dilinde bu, “dünyanın hâkimleri” anlamındadır. *Iduk* ile *idi/ezen*’in mutlaka ilişkileri olmaları gerekir; her ne kadar bunlar neticede birbirine karıştırılmış olsalar da başlangıçta aynı şeyi ifade etmiyorlardı. Dolayısıyla *yer sub*’un, *iduk* şeklinde tanımlanan, “serbest bırakılan” suların ve yerlerin tümünü temsil etmesi gerekmektedir. *Yer sub*’ların, dünyanın üzerinde dolaşan görünmez şeyleri, yani yerin “hâkim-sahip”i olan ve bu sıfatı ile özellikle halka yakın olan her şeyi temsil etmesi dolayısıyla, ilahi mertebeler içinde en yüce bir yere sahip olduğu açıktır (110-111).

Esin (2001), ‘Türk bodununu yok olmaktan korumak isteyen Türk *iduk yeri-subu* (Türklerin kutsal yer-su’yu)’nun belki bir ata ruhuyla ilgili olduğunu düşünür. Doğuda

Ötüken Yış (Ormanlı Ötüken Dağı) ile batıda Isık Köl civarındaki bir dağ, Türklerce kutsal sayılan başlıca iki zirve olmuştur (s. 78).

Yer iyesi'ni "Kâinatın Ruhı"nın geniş bir şekilde yayılmış adı olarak adlandıran Beydili (2005), *yer iyesi*'nin Türk halklarında, aynı anda 'yaratıcı' anlamında, kahramanlara yardım eden, yer ve toprağın sahibi gibi niteliklerle betimlendiğine de dikkat çeker. Her şeye can veren yine "Yer Ana" ve "Yer Ruhı"dur (s. 612). "Dağ Ruhı" da mitolojik *Yer Ana* motifinin bir benzeridir. Onun yurt koruyucusu ve toprağın hamisi olması ise eski bir gelenekten gelir. Eski Türkler vatan koruyucusunu ağaç, su, dağ, ateş ve yer ruhları olarak değişik biçimlerde tanımlayıp değişik adlarla adlandırmışlardır (s. 614).

Beydili (2005), Orhun ve Yenisey Yazıtları'nda geçen *yer sub* da dahil, "yer" sözünün her yerde 'ülke, toprak parçası' anlamında kullanıldığını kabul etmiştir. Fakat burada açık olarak yer ve su ruhlarının izi görülmemektedir. Eski Türkler için toprak, yani vatan, genellikle nur yüzlü ve kutsal sayılmıştır. Eski türklerde yerlere verilen adlar, bu yerlerin kuru bir adı olmayıp, bu yerin *iyesi* olan ruhun adını da bildirmiştir (s. 615). Pek çok araştırmacı, "ıduk" ile kullanılan *yir sub* ifadesini "yer su ruhları" olarak anlamlandırmıştır. Örnek olarak L. Potapov "ıduk yir sub" kültünü, yer ve su ruhlarının toplu adı olarak göstermiştir. Yer ruhları, yerler ve sular içinde toplanmış sayılırdı. Bu ruhlar Türklere yardım eder, asileri ise cezalandırırdı. Türklerin inançlarına göre yer ile su başka, gökyüzü ise başka bir kutsal gücü oluşturmuştur. Bir görüşe göre ise insana benzeyen yer ve su ruhlarının genel adı "iye" olmuştur (s. 615).

Esin (2001), bir Uygur metninde *yir-suv igesi* (yer-su sahibi)'nin bahsinin *bulak* (su yolu)'ta geçtiğini ifade eder. Benzer efsanelerin, Kimek ili Ertiş ırmağında, *su ıssı* (su sahibi) adı altında, hatta Selçuklu döneminde bir Konya deresine kadar yayıldığını belirten Esin, su ruhunun da hem insan, hem ejder veya ayı görünümünde anlatıldığını dikkat çeker. Ayrıca yazar, ejder görünümünün, Budist Türk metinlerindeki *çintâmani moncuk* (öz)'unu saklayan *luu kamı* (ejder hanı)'yla ilgili olabileceğini düşünür. Konuyla ilgili olarak Esin, Kaşgarlı'nın *cıvı* adıyla andığı ruhların da bir 'vilayet'in sahibi sayıldığını belirtir. Clauson ise *cıvı/çıvı* kelimesini Hint-İran dillerindeki *deva* (mabud, ruh) şekline dönüştürmüştür (s. 86-88).

Esin'in dikkat çektiği üzere; Dîvânü Lugâti't-Türk (Ercilasun, Akkoyunlu 2015)'te *çıvı* olarak verilen kelime için "Cin grubunun adı. Türkler şöyle inanırlar. İki grup savaştığı zaman, bunların ülkelerinde oturan cinler de savaşırlar; çünkü (cinler) ülkelerinin insan sahiplerine sıkı sıkıya bağlıdır, derler. Hangi grup (cinlerden) kazanırsa ertesini zafer, o grubun ülkesinin sahibine ait olur. Geceleyin bu iki gruptan hangisi yenilirse kaçış, ülkesinde bu (yenilen) cinlerin oturduğu hükümdara düşer. Türk orduları, savaş gecesi saklanırlar ve cinlerin oklarının üzerlerine düşmesinden korunmak için çadırlarına girerler. Bu, onlar arasında bir şeydir." bilgisi vardır (s. 445).

III. Bozkır Yaşamının Çevreye Etkisi

Eski Türklerin bu kadar değer verdiği, saygı duyduğu *yer-su*'ya yani yeryüzüne, eski dönem inançlarının yavaş yavaş yok olmasıyla birlikte bugünkü Türklerin bakış açısı nasıl olmuştur? Kaybolan bu eski inançlara rağmen hâlâ korunan bozkır kültür ruhu, yeryüzüne ve çevreye bakışlarında Türkler arsında nasıl bir seyir kazanmıştır? Yaşadığımız zamanda ve coğrafyada, Türklerin çevreye bakışı ve çevre algısı, işte tam da bu eksende anlam kazanmaktadır. Geçmişte derin inançlarından dolayı toprağı eşmekten, suları kirletmekten kaçınan bu toplum, günümüz dünyasında bencilce bir

tutum takınarak çevrenin kendisine bitip tükenmez imkânlar sağladığını düşünmekte ve buna göre davranmaktadır.

Aslında Türklerin yaşamlarına ve inançlarına dayalı doğaya bakış açılarının, dünden bugüne nasıl bir seyir gösterdiğini anlamada, bugün hâlâ konargöçer yaşam süren Türkleri gözlemek fikir verecektir. Bu konuda Küçüküstel (2012)'in, Sayan Dağlarında yaşayan Tuva kökenli Dukhalar hakkındaki araştırma yazısı ilgi çekicidir. Küçüküstel, dağlarda göçer olarak yaşayan yaklaşık iki yüz kişiyle birlikte Moğolistan'daki toplam nüfuslarının beş yüz olduğunu belirttiği Dukhaların, “avlarını paylaşarak, ormanlardan yemiş toplayarak, doğayla uyum içinde ortaklaşmacı bir toplum halinde yaşadıkları”nın altını çizer. Dukhalar, ağustos ayının sonlarıyla birlikte kar yağışının başladığı coğrafyada, kışın eksi kırk dereceye düşen sıcaklıkta bile çadırlarda yaşamaya alışkındırlar. Sibiry'a da iğne yapraklı ormanlarla kaplı dağlık bölgelere verilen “tayga” adından hareketle, Dukhalar da yaşadıkları bu coğrafyayı “dayga” olarak adlandırmaktadır. Temel geçim kaynakları olan rengeyikleri sıcak havaya karşı dayanıklı değildir. Bu nedenle Dukhaların yazlıkları yaklaşık iki bin dört yüz metre yükseklikte on altı çadırdan oluşmaktadır (s. 60-68).

Küçüküstel (2012)'in, Dukhalarla ilgili en önemli gözlemi, Dukhaların doğaya ve doğada yaşayan bütün canlılara karşı gösterdikleri hassasiyettir. Özellikle ırmakların temizliği konusunda çok duyarlı olan ve bu konuda tabu geliştiren halk, kirleneceği endişesiyle ellerini bile ırmakta yıkamaz; bunun için gerektiği zaman ırmaktan bir kova su alarak temizliklerini yaparlar. Onlara göre doğadan elde ettikleri şeyler, onlar için bir hak değil; doğanın onlara sunduğu bir armağandır. Bu nedenle her şeyi yalnızca ihtiyaçları kadar alırlar; çünkü fazlası israftır ve doğaya karşı bu büyük bir suçtur. Dukhalar, eski inançları ve gelenekleri doğrultusunda, yolunda gitmeyen işleri için obanın şamanına başvururlar ve şamanın ruhlarla kurduğu irtibatlar sayesinde nerede yanlış yaptıklarını anlamaya ve özellikle doğaya karşı yaptıkları yanlışlarda hatalarını telafi etmeye çalışırlar. Farkına varmadan bile olsa doğaya karşı işlenen suçlar, kişiye ya da obaya büyük uğursuzluk getirir; çünkü onlara göre “Çevremizde görülen her şeyin bir ruhu vardır; bu yüzden soluk aldığımız her an, bunu fark etmeli ve çok dikkatli olmalıyızdır. Böylece hiçbir canlının ruhuna saygısızlık yapmamış oluruz.” (s. 69-88).

Bugün Dukhalar, eski geleneklerini sürdürüyorlar ama artık onlar da yenedünya düzeniyle birlikte değişmeye başlamışlardır. Çocukları okula gittiği için kışı köyde geçirmektedirler. Okulda eğitim dili Moğolca olduğu için anadilleri unutulmaya yüz tutmuş; doğadan aldıklarından ziyade medeniyetin sunduğu imkânlarla daha kolay ve zahmetsiz yaşam sürmeyi tercih etmeye başlamışlardır. Gençler, üniversitede okuyabilmek için büyük şehirlere gitmeye başlamış; bu da para ihtiyacını doğurmuştur. Kıyafetler daha modernleşmiş; obalarda güneş panelleri kurulmuş; elektrik, radyo ya da televizyon, hayatlarının bir parçası olmuştur. Bilinçli Dukha gençleri, dış görünüşlerini değiştirseler de önemli olanın kendi öz benlikleri olduğunu belirtmektedirler. Fakat yenedünya düzeninin dayatmaları karşısında eski inançları ve gelenekleri yavaş yavaş silinmeye mahkûm olacaktır; bunun ilk ve en önemli göstergesi, artık unutulmaya başlanan ve kullanımdan düşen anadilleridir. Diğer taraftan, endüstriyel atıkların oluşturduğu çöp yığınları da yeni hayat anlayışının sonuçları olarak kendini göstermeye başlamıştır.

Sonuç

Atalarımızın da içinde yer aldığı kültür dairesine atfedilen atın ehlileştirilmesi ve demirin işlenmesi, insanlık tarihi için önemli medeniyet basamaklarından olmuştur. Bu iki kültürel etki, atlı-çoban kültürünün oluşmasını sağlayarak insanlığı toplayıcılıktan ve avcılıktan daha ileri bir konuma taşımıştır. Atı ehlileştirmek ve hayvan besiciliği yapmak, kültür tarihinin ekonomik yönü için de önemli bir mihenk taşı olmuştur. Diğer taraftan geniş bozkırlarda, bir taraftan boyları oluşturan insanları, bir taraftan bütün yaşamlarını bağladıkları hayvanları sevk ve idare etmek, yerleşik hayattakilere farklı olarak atalarımıza teşkilatçılık yeteneği de kazandırarak insanlık tarihini hem ekonomik hem siyasi anlamda etkilemiştir.

Alabildiğine uçsuz bucaksız düzlüklerden oluşan, kendileri ve sürüleri için yaşam kaynağı olan ayak bastıkları bu coğrafya, atalarımız için üzerini kaplayan göyüzü kadar kutsal sayılmıştır. Türkler eski inançlarında gökyüzünü ve yeryüzünü birbirini tamamlayan iki evrensel unsur olarak görmüş ve bu kabüle göre gökyüzüne ve yeryüzüne sonsuz saygı göstermişlerdir. O kadar ki, bütün inançları bu iki olgu etrafında şekillenmiştir.

Çevrelerine karşı geliştirdikleri bu temel bilinç ve genel olarak inançları doğrultusunda, tekrar gelebilecekleri bu geniş düzlüklerde onların geride bıraktıkları atıklar, o yüzyıllar için ancak organik atıklar olabileceğinden hava, iklim ve toprak şartlarının etkisiyle yok olacaklardır ve geride çöp diye bir şey kalmayacaktır. Hava, iklim ve toprağın sunduğu bu olağanüstü imkân, atalarımızı bugünkü anlamıyla çöp dağlarından kurtarmıştır.

Günümüzde her türlü atık için kullanılan “çöp” kelimesi, Eski Türkçeden itibaren başlangıçta herhangi bir şeyin kalıntısı, çöküntüsü olarak kullanılmış; sonraları daha genel anlamda önemsiz, değersiz şeyler ve dolayısıyla daha özel olarak saman vb. parçalarının da adı olmuştur. Buradan hareketle çöp kelimesinin ot anlamında kullanıldığı günümüz lehçeleri de mevcuttur.

Çöpten bu kadar kolay kurtulabilme olgusu, genlerimize işleyen bu bozkır ruhuyla birlikte bugün, yerleşik hayata geçmiş bizleri aslında olumsuz şekilde etkilemiştir. Bugün ruh aynı ama yer ve zaman çok farklıdır. Artık İç Asya’daki geniş bozkırlar yok; üstelik sanayileşme sonucu ortaya çıkan ürünler ve bunların, asla toprakta yok olmayan kalıntılarıyla başbaşa kaldığımız bir dünyadayız. Biz, genlerimize işlemiş geçmişten gelen alışkanlıklarla bu kalıntıları çok kolay çevremize atıyoruz ve bunların, bizim müdahalemiz olmadan doğada yok olacağını sanıyoruz. Bu durum, dünden bu güne atalarımızdan bize miras kalan bu bozkır kültürünün, bizim yaşadığımız yeni yerlere ve yeni zamanlara ayak uyduramamamız yüzünden çevreye verdiğimiz olumsuz etkilerden başka bir şey değildir.

Kaynakça

- ALTAYLI, Seyfettin (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I, II*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- BASKAKOV, N.A., T.M. TOŞÇAKOVA (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*, (Hazırlayanlar: E. GÜRSOY-Naskali, M. DURANLI), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BEYDİLİ, Celal (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Ankara: Yurt.
- CLAUSON, Gerard, (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, London: Oxford University Press.
- ELIADE, Mircea (2003). *Dinler Tarihine Giriş*, (Çeviren: L. ARSLAN, Yayın Hazırlayan: E. KOCABIYIK), İstanbul: Kocabıyık.

- ERCİLASUN, Ahmet B. – AKKOYUNLU, Ziyat (2015). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâtî't-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ESİN, Emel, (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalıcı.
- ESİN, Emel, (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul: Kabalıcı.
- GÜLENSOY, Tuncer (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I, II*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İNAN, Abdülkadir (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1984). *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi.
- KENESBAYOĞLU, İ.K. vd. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (Tercüme: H. ORALTAY vd.) İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları.
- KÜÇÜKÜSTEL, Selcen (2012). “Dukha Halkı-Moğolistan Kayıp Türkler”, *Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi Atlas*, Sayı: 236, Kasım 2012, İstanbul: Doğan Burda Dergi, s. 60-104.
- Muallim Naci (2009). *Lügat-i Nâcî*, (Hazırlayan: A. KARTAL), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- NECİP, Emir N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Rusçadan çeviren: İ. KURBAN), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- NİŞANYAN, Sevan (2010). *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul: Everest.
- ÖGEL, Bahaeddin (1989). *Türk Mitolojisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖNER, Mustafa (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- RASONYI, Laszlo (1988). *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- ROUX, Jean-Paul (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çeviren: A. KAZANCIGİL), İstanbul: İşaret.
- SHAW, Robert B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Şemseddin Sami (2010). *Kamus-ı Türkî*, (Hazırlayan: P. YAVUZARSLAN), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK (1993). *Derleme Sözlüğü II*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat vd. (1995). *Türkmence –Türkçe Sözlük*, Ankara: Simurg.
- TIETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Cilt 1 A-E, İstanbul: Simurg.
- YUDAHİN, K.K. (1988). *Kırgız Sözlüğü*, Cilt I, II, (Çeviren: A. TAYMAS), Ankara: Türk Dil Kurumu.

